

NAGY SÁNDOR

VÁLÓPEREK DOKUMENTUMAI AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS LEVÉLTÁRBAN (1869–1895)

Többé-kevésbé ismert tény, hogy Magyarországon a házasságok felbontása az 1894: XXXI. tc. életbelépése (1895. október 1.) előtt az illető felekezet hitelvei szerint történt – vagyis amelynek a válófélben lévő házastársak tagjai voltak. Az viszont már kevésbé ismert, hogy e rendszer keretein belül – a dualizmus-kori liberális törvényi szabályozás kínálta kiskapukat kihasználva – milyen speciális szerepet játszott az az erdélyi kiségyház, amely Magyarországon csak 1848-tól számított „bevettnek”: az unitárius egyház.

A jelzett korszakban, a szűkebb értelemben vett Magyarországon (Erdélyben más rendszer volt érvényben) a protestáns és zsidó házastársakat a világi bíróságok, pontosabban a házastársak utolsó közös lakhelye szerint illetékes királyi törvényszékek választották el. Katolikusok tudvalevőleg nem bonthatták fel házasságukat, csak ágytól-asztaltól való elválasztásért folyamodhattak (ekkor a szentszéki bíróságok jártak el), ám az 1868: XLVIII. tc. gyakorlatilag lehetővé tette a válást abban az esetben, ha valamelyik, avagy mindkét fél előzőleg protestáns hitre tért.

A törvényszékek házassági bontóperekben viszonylag gyorsan jártak el, adott esetben azonban – főként volt katolikus feleknél (és kiváltképp, ha az egyik házastárs ragaszkodott a katolikus hithez) – évekig is eltarthatott, amíg a házasságot felbontották. Magyarországon a törvényszékek hatásköre azonban két további felekezetre nem terjedt ki: az ortodoxokra, akiknek esetében – meglehetősen hosszadalmas eljárás keretében – saját „szentszékeik” ítéleztek, illetve az unitáriusokra, akik ugyancsak saját egyházi bírósággal rendelkeztek. A döntő momentum pedig: az unitárius bíróság, a magyarországi unitáriusokra nézve illetékes, Kolozsváron működő Kolozs-Doboka-köri Alpapi, illetőleg – fellebbviteli fórumként – Főpapi Törvényszék a korban a lehető leggyorsabban választotta el az unitárius híveket megunt-meggyűlölt házastársuktól.

1868 után így számos, magát a végsőig elszánt, zömmel katolikus, de számos protestáns házaspár is az unitárius eljárásba vetette minden reményét: egyik vagy mindkét fél unitárius vallásra tért át, majd benyújtotta a válókeresetet. Ha minden jól ment, és időközben egyik fél nem támasztott nehézséget, két-három hónapon belül máris új életet kezdhettek...

2005 áprilisában, illetve októberében lehetőségem nyílt, hogy – a budapesti válások 1869 és 1895 közötti történetét tanulmányozandó – Kolozsváron,

az Erdélyi Unitárius Levéltárban szemrevételezzem a válóperek fennmaradt ak-táit.¹ Az eredmény a tapasztalt jelentős hiányok és rendezetlenség ellenére is minden várakozásomat felülmúlta, amennyiben az iratanyag nem csupán a történelmi Magyarország fentebb jelzett, de a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia ezirányú – a kortársak előtt „kolozsvári” avagy „erdélyi házasság” (*Siebenbürger Ehe*) néven hírhedtté vált – „válóperes mozgalmát” is reprezentálja.

A 19. század elejétől 1895-ig terjedő iratanyag tulajdonképpen nemrég Molnár B. Lehel levéltáros erőfeszítéseinek köszönhetően került a levéltár őrizetébe. A korábbi mostoha tárolási körülmények nyomai még nem tűntek el: az eredeti irattári rend megbomlott, még az egyes évek is csak többé-kevésbé határolhatók el egymástól. A kutatás tehát kényszerű rendezési munkával párosult: az 1869 és 1895 közötti éveket kellett mindenekelőtt pontosan elkülöníteni.

Az annak idején fraktúr-formában irattározott válóperes iratok terjedelme összesen – tehát a korábbi, 1869 előtti anyaggal együtt – mintegy 10–12 iratfolyóméterre becsülhető. Az iratanyag persze így is erősen hiányos: jelenleg 1869 és 1895 között több év teljesen (1869–1873, 1875, 1877, 1889) vagy csaknem teljesen hiányzik (1874), illetve általában véve jócskán foghíjas. A fennmaradt mennyiség a kutatott időszakban hozzávetőleg 800 válópert jelent.

A szerzett tapasztalatok alapján úgy tűnik, a fenti anyag – legalábbis ami az 1869 és 1895 közötti pereket illeti – kizárólag a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszéktől felülvizsgálatra a Főpapi Törvényszékhez beterjesztett válópereket jelenti; azaz a többi kör [...] nincs képviseltetve. A dolog annál különösebb, mivel eredetileg megállapíthatóan főpapi törvényszéki számok rendjében tették le a válópereket. (Az egyetlen épkézlábnak tűnő magyarázat: a perek más körök esetében visszakerültek az adott esperesekhez, kivéve a Kolozs-Dobokai Egyházkört, amelynek székhelye, Kolozsvár, egybeesett a Főpapi Törvényszék, illetőleg az unitárius püspökség központjával.)

Ami az egyes peres ügyek beltartalmát illeti, azok nagyrészt hiánytalanul őrződtek meg (kisebb részben csak egy-egy iratdarab, általában a főpapi törvényszéki ítélethozatalról tudósító átirat van meg). Tehát: rendszerint megtalálhatjuk a benyújtott *keresetet*, az ahhoz csatolt különböző bizonyítványokat (általában: *átterési bizonyítvány*; „*békepróba*”, vagyis igazolás a lelkeszi békéltetési kísérletről, *bizonyítvány a házasságból született gyermekekről* avagy a házasság gyermektelenségéről, valamint az ún. *esperesi pecsétet*, azaz az illetékes esperes engedélyét a különélésre, illetve a válóper megindítására) és *anyakönyvi kivonatokat*

¹ A cikk eredeti megjelenési helye: *Levéltári Szemle* 2005/4. 80-83. o. A közlés a szerkesztőség engedélyével történik. Köszönetet kell mondanom az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára vezetőjének, Molnár B. Lchelnek a kutatás lehetővé tételéért és elősegítéséért, azért a nyíltsá-gért, amellyel fogadott, továbbá – a kolozsvári kutatóút anyagi támogatásért – munkahelyem-nek, Budapest Főváros Levéltárának, személy szerint Á. Varga László főigazgató úrnak.

(a házastársak születési, illetve házassági anyakönyvi kivonata, az esetlegesen létező gyermekek születési anyakönyvi kivonata), valamint *ügyvédi meghatalmazást*; az alperes által válaszul beadott „*ellenirator*” (ügyvédi meghatalmazással), és ha volt, a további iratváltásokat; az általában kiszabott hat heti várakozási idő (ágytól-asztaltól való ideiglenes elvlasztás) lejártával, a felek *kérelmét* a válás kimondása iránt, az alpapi törvényszék *tárgyalási jegyzőkönyvét*, a megszővegezett *ítéletet*, végül a főpapi törvényszék jogerős *ítéletét*, továbbá az erről szóló hivatalos átiratot az illető esperesi hivatalnak.

A válások kutatójának – meg kell mondani – kevésbé örvendetes, hogy miután az eljárás nagyon gyors és a legtöbb esetben formális volt, a fentebb részletezett irattípusokból a voltaképpeni házassági konfliktusról nem sok tény tudható meg. Az esetek túlnyomó többségében a házasságot „engesztelhetetlen gyűlölség” – a korszak univerzális, a tényleges motívumokat inkább elfedő, semmint megvilágító válóoka – indokából bontották fel, amelyhez gyakorlatilag elegendő volt mindkét fél pusztá állítása. Néhány alkalommal azonban, ha valamelyik fél időközben meggondolta magát és/vagy más válóokot (pl. házasságtörést) hozott fel, feltárul a „gyűlölség” eredete és tartalma is. Ezenkívül a perekben sok esetben más, kapcsolódó eljárások (pl. szentszéki perek) dokumentumai is megjelennek, amelyek már kevésbé hallgatagok a válás tényleges okait illetően.

Az iratanyag kutatásához könnyen áttekinthető segédlet áll rendelkezésre: a törvényszéki ülésekről (az ítélethozatalról) 1858 és 1895 között felvett jegyzőkönyvek – általában évenként bekötvé, néha több évet felölelő kötetekben – maradtak fenn. A főpapi törvényszék, élén a püspökkel, évente mintegy 20–30 ülést tartott, s minden ülésen több (jellemzően 3–6) válóperben hozott határozatot. A jegyzőkönyvek az ítéletek szövegét rögzítik; a peres felek nevének, születési helyének és idejének, illetve vallásának megadásával. Az egyes évekhez – néhány kivétellel – a kötetek végén mutató is készült, amely a felperesek betűrendjében adja meg a peres felek nevét.

Az unitárius egyházi bíróság éves ügyforgalmáról ez utóbbi forrás, a főpapi törvényszéki jegyzőkönyvek alapján alkothatunk fogalmat. Eszerint évente átlagosan – az egész korszakra vetítve – mintegy 80–100 válóperben született jogerős határozat, amely, egy 62 000 hívet számláló egyházra (1890) vetítve a korban kiugróan magas válási gyakoriságot jelez.

Bár már a kutatás megkezdése előtt nagyjából tisztában voltam azzal, hogy a Kolozs-Doboka-köri alpapi törvényszék által tárgyalta válóperrek számottevő hányadának szereplői voltaképpen magyarországi illetőségű személyek lesznek, mindenképpen meglepetésként ért ezek aránya. Így az első – durva – számítás szerint a fennmaradt ügyeknek csupán 15–20%-a mondható „hazai”, azaz erdélyi pernek. Ennél már a válásukat Kolozsváron intéző budapesti lakosok aránya (23%) is magasabb (számszerűen 165 megőrződött válóperet minősítettem buda-

pestinek, a felek utolsó együttlakása alapján). A budapestiekén kívül szép számban pereskedtek még – a teljesség igénye nélkül felsorolva – nagyváradi, temesvári, hódmezővásárhelyi, szegedi, szabadkai, bajai, székesfehérvári, pozsonyi, pécsi, szombathelyi illetőségű házastársak.

A legmeghökkenőbb jelenség azonban a nem-magyarországi – elsősorban: bécsi – lakosok mintegy 10%-os részaránya; ami hangsúlyozottan minimumot jelent, minthogy számos, névleg „budapesti” és „kolozsvári” (és egyéb nyugat-magyarországi) pereskedő tulajdonképpen Ausztriából érkezett, és csupán a magyar állampolgárság elnyerése végett szerzett illetőséget. Persze a dolog érthetővé válik, ha hozzátésem, hogy a Monarchia másik felében a katolikus avagy bármilyen más szertartás szerint, katolikus fél részvételével kötött házassági kötelék még áttérés esetén sem volt felbontható. A legtöbbször magyarországi községi illetőség megszerzésével elért magyar állampolgárság ebben az esetben a terhes-sé vált frigytól való megszabadulás lehetőségét kínálta, amit az érintettek, egyébként tetemes anyagi áldozatok árán, a leggyorsabban – mint már tudjuk – Kolozsváron eszközölhettek ki.²

Ha – végzetül – a válóperes felek társadalmi megoszlását vesszük, noha megint csupán első benyomásaimnak adhatok hangot, a kolozsvári folyamodók döntő többségét városlakók, mindenekelőtt pedig a feltehetően jómódú polgárság tagjai adják (ami a „távolsági válás” anyagi vonzatai miatt nem meglepő). Jellemzően állami tisztviselőkről és alkalmazottakról (minisztériumi, vasúti, posta- és távírdai dolgozók, egyetemi, gimnáziumi, főreál- és polgári iskolai tanárok), továbbá kereskedőkről, háztulajdonosokról, gyárosokról van szó. A vidéki pereskedők jórészt földbirtokosok; és aránylag sok az ősi családból származó arisztokrata, aki a házasság felbontásának eme, talán esetenként lelkiismereti problémákat felvető (l. katolikus-unitárius vallásváltás), mindenesetre messzemenően diszkrét módját választotta.

2 A bécsi illetőségűek által Kolozsváron indított válóperek amiatt is figyelmet érdemelnek, mert a Wiener Stadt- und Landesarchiv őrizetében 1898 előtt nem maradtak fenn házassági perek.

SAS PÉTER

KELEMEN LAJOS ÉS NAPLÓJA

Kelemen Lajos történész és levéltáros tételesen máig „meghatározhatatlan” hagyatékát Kolozsváron, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában őrzik, ahova az Erdélyi Múzeum Levéltárának egykori főigazgatója – vagyis maga Kelemen – e dokumentum-korpusz pontosan nem tudható részét még életében helyezte el. Az 1960 és 1970 közötti időszakban az unitáriusoktól hivatalos utasításra elszállították kéziratait, jegyzeteit és naplóit is. A Farkas utcai Akadémiai Könyvtárból az Állami Levéltár csupán néhány lépésnyire található kolozsvári részlegének (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) épületébe vitték át az iratanyagot, ahol az 1989-es változások előtt – levéltári rendezetlenségére való hivatkozással – nem volt lehetőség hagyatékának megismerésére és kutatására. 2003-ban is kértem ki olyan anyagát, amelynek kísérőlapján korábbi kutatás bejegyzése még nem szerepelt.

Kelemen Lajos hagyatéka egyébként is a legendák ködébe és hallgatásba burkolódik. A Monostori út 16. szám alatti rideg, hozzá igencsak méltatlan lakásában – bármilyen kicsi volt is – maradtak ugyan hozzá kötődő emlékek. A falakon függő fényképekről, művészi alkotásokról – így a Gidófalvyné Pataky Etelka festette marosvásárhelyi szülőházzal – megmaradt Debreczeni László lajstroma, az összeírt tárgyak viszont nem. Tudományos gyűjteménybe – akár az Erdélyi Múzeum Egyesület önálló emlék-tárába – kívánczó íróasztalát nagy tisztelője, egyik gyámolítója, Debreczeni László műépítész mentette meg, majd halála után özvegyétől egy jól értesült kolozsvári gyűjtő vitte el. Könyveiről, személyes tárgyai hollétéről sem lehet tudni.

Foglalkozunk inkább azzal, ami szerencsére rendelkezésre áll. Mielőtt részletesebben szót ejtenénk becses adatokat tartalmazó naplóiról, tekintsük át írójuk életét és munkásságát. Kelemen Lajos történész-levéltáros neve és munkássága összeforrott az Erdélyi Múzeum Egyesület nevével, s így bizonyítható és tudományosan értékelhető módon az erdélyi művelődéstörténet egész 20. századi történetjével.

Nagyenyei Kelemen Lajos, Erdély legendás levéltárosa 1877. szeptember 30-án született a székely fővárosként emlegetett Marosvásárhelyen. Székely kisbirtokos nemesi családból származott. Édesapja, Kelemen Miklós a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblánál volt törvényszéki irodatiszt. Édesanyja, albisi Csomoss Janka – akitől jó emlékezőtehetségét örökölte – három fiú- és három leánygyermeknek adott életet.